

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

งานวิจัย เรื่อง “ความโศกในปัญหาสาชาคค: อารมณ์สะท้อนใจกับการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนา” ได้ชี้ให้เห็นความสำคัญของความโศกในปัญหาสาชาคคในฐานะเป็นสื่อที่สร้างอารมณ์สะท้อนใจซึ่งสัมพันธ์กับการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนา บทวิเคราะห์แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่ากลวิธีการนำเสนอความโศกในปัญหาสาชาคคมีความโดดเด่นด้วยกลวิธีต่างๆ ภายในตัวบท ๓ กลวิธีได้แก่ ๑) กลวิธีการสร้างเรื่องเพื่อนำเสนอความโศก คือ การสร้างเหตุการณ์การพลัดพราก การนำเสนอตัวละครที่เอื้อต่อการสร้างความโศก การคลี่คลายความโศก ๒) การนำเสนอความโศกร่วมกับความรู้สึกรื่น และ ๓) การใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ด้านการใช้คำ การใช้ความเปรียบ การบรรยายและพรรณนาความโศก กลวิธีเหล่านี้สร้างอารมณ์สะท้อนใจแก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี ความโศกที่สร้างอารมณ์สะท้อนใจดังกล่าวกระตุ้นเร้าผู้อ่านให้ตระหนักรู้และเข้าใจในการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนา ผู้วิจัยจะได้สรุปผลการศึกษาวิจัยเพื่อยืนยันให้เห็นคุณค่าและความสำคัญของความโศกในปัญหาสาชาคคในฐานะเป็นสื่อที่สร้างอารมณ์สะท้อนใจซึ่งสัมพันธ์กับการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

งานวิจัยนี้ได้เริ่มต้นตั้งคำถามว่า ๑) เหตุใดปัญหาสาชาคคซึ่งเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาจึงเต็มไปด้วยความโศกเศร้าและเผชิญทุกข์อย่างมากมายของตัวละครเอก ความทุกข์โศกดังกล่าวมีขึ้นเพื่อจุดประสงค์ใด ๒) กลวิธีใดในการนำเสนอความโศกซึ่งสร้างอารมณ์สะท้อนใจแก่ผู้อ่านที่ทำให้การสื่อสารคติธรรมทางพุทธศาสนาประสบความสำเร็จ และ ๓) อารมณ์สะท้อนใจที่เกิดขึ้นทำให้ผู้อ่านตระหนักรู้และเข้าใจในคติธรรมทางพุทธศาสนาในเรื่องใดบ้าง

จากการศึกษาปัญหาสาชาคคทำให้ได้คำตอบของคำถามข้อที่ ๑) ว่าเหตุที่ปัญหาสาชาคคซึ่งเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาเต็มไปด้วยความโศกเศร้าและเผชิญทุกข์อย่างมากมายตัวละครเอกเนื่องจากทุกข์เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์ ที่จะต้องเผชิญมาบ้างน้อยบ้างไปตลอดทุกช่วงชีวิตของการเป็นมนุษย์ ปัญหาสาชาคค ได้นำเสนอชีวิตอันเต็มไปด้วยความทุกข์โศกของตัวละครซึ่งเป็นภาพจำลองของชีวิตมนุษย์ การนำเสนอภาพจำลองดังกล่าวเป็นกลวิธีที่ส่งผลให้ผู้อ่านทำความเข้าใจกับทุกข์ในชีวิตมนุษย์ และในที่สุดก็อาจจะหาทางไปให้พ้นทุกข์ตามคำสอนของพระพุทธเจ้าได้ ความโศกในปัญหาสาชาคคจึงมีขึ้นเพื่อใช้สอนคติธรรมทางพุทธศาสนา ซึ่งความโศกดังกล่าวได้รับการนำเสนอด้วยกลวิธีต่างๆ เพื่อสร้างอารมณ์สะท้อนใจให้เกิดขึ้นกับผู้อ่าน

ส่วนคำถามงานวิจัยในข้อที่ ๒ กลวิธีที่ทำให้ความโศกที่ปรากฏใน*ปัญญาสชาดก*สามารถสร้างอารมณ์สะเทือนใจให้เกิดกับผู้อ่านจนส่งผลต่อการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนาได้สำเร็จ คือ การนำเสนอความโศกด้วยกลวิธีการสร้างเรื่องเพื่อนำเสนอความโศก กลวิธีนำเสนอความโศกควบคู่กับความรู้สึกอื่น และกลวิธีทางวรรณศิลป์ แต่ละกลวิธีนำเสนอความโศกไว้อย่างโดดเด่นดังต่อไปนี้

กลวิธีการสร้างเรื่องเพื่อนำเสนอความโศกนั้น ผลการศึกษาพบว่า การสร้างเหตุการณ์การพลัดพราก เป็นกลวิธีการสร้างเรื่องที่เด่นที่สุดใน*ปัญญาสชาดก* พระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นตัวละครเอกใน*ปัญญาสชาดก*ต้องประสบเหตุแห่งการพลัดพรากจากบุคคลอันเป็นที่รักหลายครั้งหลายหน เช่น เรื่อง *วรวงสชาดก* ที่ตอนต้นเรื่อง พระโพธิสัตว์กับพี่ชายต้องพลัดพรากจากบ้านเมืองพร้อมๆ กับที่ต้องพลัดพรากจากมารดา เนื่องจากถูกกลั่นแกล้งรังแกจากตัวละครฝ่ายร้าย ต่อมาพระโพธิสัตว์ต้องพลัดพรากจากพี่ชาย เมื่อพระองค์ได้พบคนรักก็มีเหตุให้ต้องพลัดพรากจากคนรักอีก และต้องเดินทางผจญภัยฝ่าความยากลำบากนานัปการ จนในที่สุดจึงได้กลับมาพบกับทุกคนที่พระองค์ต้องพลัดพรากจากไป เป็นต้น การสร้างเหตุการณ์การพลัดพรากในลักษณะดังกล่าวนี้ยังพบใน*ปัญญาสชาดก*อีกหลายเรื่อง การพลัดพรากจึงเป็น วิกฤาะ หรือ เหตุแห่งความโศกที่เกิดกับตัวละครทั้งพระโพธิสัตว์เองและตัวละครที่แวดล้อมพระโพธิสัตว์ วิกฤาะจากการพลัดพรากจึงเป็นเหตุให้ภาวะความโศก (โศกะ) ของเรื่องได้รับการนำเสนอไว้อย่างโดดเด่นและเข้มข้น

การที่*ปัญญาสชาดก*นำเสนอเหตุการณ์การพลัดพรากไว้เป็นเหตุการณ์สำคัญของเรื่อง เนื่องจากลักษณะของนิทานใน*ปัญญาสชาดก*มีลักษณะ โครงสร้างที่สอดคล้องกับโครงสร้างของนิทานไทย คือ มีการนำเสนอพฤติกรรมตัวเอกพลัดพรากจากคนรัก ดังที่ พิชญานี เจริญศิริ (๒๕๔๒ : ๑๗๔-๑๗๖) ศึกษาวิจัยเรื่อง *การศึกษาวรรณกรรมนิทานไทยตามทฤษฎีโครงสร้างนิทานของ วลาดิเมียร์ พรอพพ์* ผลการวิจัยพบว่า โครงสร้างหลักโดยรวมของวรรณกรรมนิทานไทยจักรๆ วงศ์ๆ ของไทยและนิทานมหัศจรรย์ของรัสเซียนั้นมีส่วนที่แตกต่างกัน นิทานไทยจึงมีโครงสร้างหลักเฉพาะตนซึ่งไม่เหมือนกับนิทานในสังคมและวัฒนธรรมอื่น ในโครงสร้างหลักของนิทานไทยพบว่า นิทานไทยมีพฤติกรรมจำนวนหนึ่งที่น่าสนใจ คือ พฤติกรรมตัวเอกพลัดพรากจากคนรัก (ค) และพฤติกรรมหลังจากพลัดพรากก็ได้พบกัน (ง) การพลัดพรากจึงเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างหลักของนิทานไทย ดังนั้นการที่*ปัญญาสชาดก*นำเสนอเหตุการณ์การพลัดพรากเป็นเหตุการณ์สำคัญนั้นจึงกล่าวได้ว่า *ปัญญาสชาดก*เป็นนิทานไทยที่มีเหตุการณ์การพลัดพรากเป็นโครงสร้างหลักของเรื่อง การพลัดพรากใน*ปัญญาสชาดก*นั้นขยายวงของการพลัดพรากไปมากกว่านิทานจักรๆ วงศ์ๆ ของไทย ที่ไม่ใช่การนำเสนอเหตุการณ์การพลัดพรากจากคนรักเท่านั้น แต่เป็นการนำเสนอเหตุการณ์การพลัดพรากหลายรูปแบบ ได้แก่ การพลัดพรากจากบิดามารดา การพลัดพราก

จากคนรัก การพลัดพรากจากบ้านเมือง การพลัดพรากจากกันด้วยความตาย การพลัดพรากจากผู้มีพระคุณ และการพลัดพรากจากสัตว์เลี้ยง เหตุที่**ปัญญาสาตก**นำเสนอเหตุการณ์การพลัดพรากหลากหลายรูปแบบ เนื่องจากเหตุการณ์การพลัดพรากนั้นเป็นเหตุการณ์ที่ทำให้เอื้อต่อการสร้างความโศกให้เกิดขึ้นด้วยตัวละคร ยิ่งพลัดพรากมากก็ยิ่งโศกมาก ยิ่งต้องพลัดพรากหลากหลายรูปแบบมากก็โศกมากอีกเช่นกัน เมื่อตัวละครเศร้าโศกหนักหนาเพียงใด ความโศกนั้นก็ยิ่งเข้มข้นขึ้นจนสร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่านมากขึ้นเช่นเดียวกัน เมื่อผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจในความโศกที่เกิดจากการพลัดพรากได้มากเพียงใด ก็ย่อมตระหนักรู้และเข้าใจในการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนาที่เรื่องต้องการจะสื่อมากขึ้นเพียงนั้น เช่น ความโศกที่เกิดจากการพลัดพรากจากบ้านเมือง ได้ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจจนตระหนักรู้และเข้าใจในคติธรรม เรื่อง ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง ความโศกที่เกิดจากการพลัดพรากจากกันด้วยการสละชีวิตเพื่อตายแทนมารดา ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจจนตระหนักรู้และเข้าใจในคติธรรม เรื่อง ความกตัญญู อันเป็นกฎแห่งกรรมในฝ่ายกุศลกรรมที่ส่งเสริมการทำความดี เป็นต้น

กลวิธีนำเสนอความโศกซึ่งสร้างอารมณ์สะเทือนใจใน**ปัญญาสาตก**อีกกลวิธีหนึ่ง คือ กลวิธีการนำเสนอความโศกร่วมกับอารมณ์หรือความรู้สึกอื่น จากการศึกษา**ปัญญาสาตก** พบว่าการนำเสนอความโศกร่วมกับความรู้สึกอื่น ได้แก่ การนำเสนอภาวะโศก (โศกะ) ร่วมกับ ภาวะสงบ (สมะ), ภาวะโศก (โศกะ) ร่วมกับ ภาวะมุงมั่น (อุตสาหะ), ภาวะโศก (โศกะ) ร่วมกับ ภาวะรัก (รติ), ภาวะโศก (โศกะ) ร่วมกับ ภาวะความกลัว (ภยะ), ภาวะโศก (โศกะ) ร่วมกับ ภาวะรัก (รติ) และ ภาวะมุงมั่น (อุตสาหะ) การปรากฏร่วมกันของความโศกกับความรู้สึกอื่นส่งผลให้ความโศกโดดเด่นมากขึ้น และความโดดเด่นของความโศกนี้เองทำให้ความรู้สึกอื่นๆ ที่ปรากฏร่วมชัดเจนมากขึ้นด้วย หรือในทางกลับกันคืออารมณ์หรือความรู้สึกอื่นๆ ที่กวีต้องการนำเสนอใน**ปัญญาสาตก** จำเป็นต้องมีความโศกมาเป็นอารมณ์สำคัญในการหนุนเนื่องให้อารมณ์อื่นสื่อสาร คติธรรมได้อย่างชัดเจนมากขึ้น เช่น การที่ตัวละครยอมสละชีวิตเพื่อตายแทนมารดา ภาวะที่ปรากฏร่วมกันคือภาวะโศกจากการที่มารดาและบุตรต้องตายจากกัน ภาวะรักระหว่างมารดากับบุตร ซึ่งผู้อ่านรับรู้ได้ว่าความรักระหว่างมารดากับบุตรนั้นมีมากมายและแน่นแฟ้น ก็เนื่องจากรับรู้ภาวะโศกอันมากมายของทั้งมารดาและบุตร ภาวะโศกจึงสะท้อนให้เห็นภาวะรักที่ปรากฏร่วมอยู่ ภาวะโศกที่ปรากฏอย่างโดดเด่นนั้นนอกจากเพื่อแสดงความโดดเด่นของตนแล้วยังมีขึ้นเพื่อหนุนให้ภาวะรักชัดเจนขึ้นด้วย ผู้อ่านจึงเกิดอารมณ์สะเทือนใจไปกับการรับรู้ภาวะดังกล่าวซึ่งทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งในความเสียสละของบุตรจนตระหนักรู้ว่าคติธรรมอันดีงามที่บุตรพึงปฏิบัติเพื่อตอบแทนบุญคุณคือ ความกตัญญู ความโศกใน**ปัญญาสาตก**จึงมิได้ทำให้ผู้อ่านเกิดความสงสาร หรือสลด

สังเวชใจ และหวาดกลัวต่อการทำบาปเท่านั้น แต่ได้หนุนร่วมกับภาวะอื่นทำให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งและชื่นชมยินดีกับความกตัญญูซึ่งเป็นคุณธรรมอันดีงามตามคติธรรมทางพุทธศาสนาด้วย

กลวิธีนำเสนอความ โศกซึ่งสร้างอารมณ์สะเทือนใจใน*ปัญญาสาคร*ที่มีความสำคัญยิ่ง คือ กลวิธีทางวรรณศิลป์ ได้แก่ การใช้คำ การใช้ความเปรียบ การบรรยายและพรรณนาความ โศก กลวิธีเหล่านี้ ทำให้ความ โศกใน*ปัญญาสาคร*แสดงออกอย่างโดดเด่นและกระทบอารมณ์ความรู้สึกของผู้อ่านได้ง่าย ปัจจัยในการสร้างอารมณ์สะเทือนใจเหล่านี้เป็นปัจจัยภายในตัวบทวรรณคดีที่ประกอบสร้างกันอย่างมีศิลปะสร้างสุนทรียรสแก่ผู้อ่าน จนทำให้*ปัญญาสาคร*ได้แสดงบทบาทของการเป็นวรรณคดีอย่างสมบูรณ์

ด้านการใช้คำเพื่อแสดงความ โศกใน*ปัญญาสาคร* พบว่ามีการสรรคำและเลือกใช้คำเพื่อสื่อความ โศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่านอย่างงดงาม ถ้อยคำที่ใช้สื่อความหมายถึงความรู้สึก โศกเศร้าที่มีทั้งการใช้คำเพื่อสื่อกิริยาอาการ โศกเศร้า การใช้คำแสดงอาการร้องไห้คร่ำครวญ การใช้คำที่เกี่ยวข้องกับน้ำตาซึ่งเป็นเครื่องหมายแสดงอาการ โศกเศร้า การใช้ถ้อยคำรำพันถึงความทุกข์ โศกที่ประสบ การใช้คำดังกล่าวเหล่านี้ได้นำไปใช้ร่วมกับกลวิธีการสร้างเรื่อง และกลวิธีการนำเสนอความ โศกร่วมกับความรู้สึกอื่น ซึ่งทำให้ผู้อ่านรับรู้และเข้าใจความ โศกเศร้าอันหนักหนาสาหัสที่ตัวละครประสบอย่างชัดเจนและลึกซึ้งจนผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจได้เป็นอย่างดี

ลักษณะเด่นของการใช้คำเพื่อแสดงความ โศกใน*ปัญญาสาคร* คือ การใช้คำแสดงอาการร้องไห้ ซึ่งมีทั้งอาการร้องไห้ที่มีน้ำตาไหลออกมาโดยตรง อาการร้องไห้ร่วมกับการแสดงอาการคร่ำครวญ อาการร้องไห้ที่ต้องกลืนน้ำตาไว้ อาการร้องไห้เป็นการแสดงออกของตัวละครที่ทำให้ผู้อ่านรู้ว่าตัวละครกำลังตกอยู่ในภาวะทุกข์โศกอย่างแสนสาหัส ภาวะทุกข์โศกที่แสดงอาการร้องไห้ ออกมานั้นมีวิภาวะมาจากเหตุการณ์การพลัดพรากทั้งสิ้น ผู้อ่านรับรู้อาการร้องไห้ของตัวละครที่กำลังเศร้าโศกอย่างหนักหนาสาหัส ผ่านการใช้ถ้อยคำแสดงอาการร้องไห้ ด้วยการใช้คำที่มีความหมายว่า “น้ำตา” มาบรรยายอาการ โศกเศร้า เช่น “น้ำพระเนตรไหล ไทรมพระพักตรา มีพระอัสสุชลนัยไหลอาบพระพักตร์ นัยน์ตาพุ่มไปด้วยอัสสุธรา มีอัสสุชลนัยน์ไหลลงพราก ๆ มิได้ขาดสาย” ฯลฯ จากตัวอย่างมีการใช้คำว่า “น้ำพระเนตร” และ “อัสสุชล” เพื่อสื่อความหมายถึง “น้ำตา” ซึ่งเป็นคำที่ใช้สื่อความหมายแทนความ โศก คำเหล่านี้ใช้ร่วมกับการบรรยายอาการไหลของน้ำตาที่มีอย่างมากมาย เช่น “ไหล ไทรม, ไหลอาบ, ไหลลงพราก ๆ” ฯลฯ ซึ่งแสดงปริมาณของน้ำตาที่มีมาก และไหลออกมามากมาย การใช้คำแสดงอาการไหลของน้ำตาที่มากนี้ทำให้ผู้อ่านรับรู้และเห็นภาพความ โศกอย่างมากมายของตัวละครได้ชัดเจนขึ้น การร้องไห้ยังปรากฏร่วมกับการแสดงอาการคร่ำครวญ อาการคร่ำครวญที่เกิดขึ้นร่วมกับการร้องไห้ก็คือ การคร่ำครวญซึ่งหมายถึงการพำพิชพรรณนาเกี่ยวกับความ โศกที่ตนกำลังประสบอยู่ เช่น “ทรงพระโศการ่ำรำพัน, ทรงพระ

กันแสงปริทวนนาการด้วยถ้อยคำมีประการต่าง ๆ, ร้องไห้ปริทวนการร่ำไร, ร้องไห้คร่ำครวญ” การคร่ำครวญเป็นการใช้คำเพื่อเชื่อมไปสู่บทบรรยายและพรรณนาความโศกที่แสดงให้เห็นถึงวิภาวะ ภาวะ และอนุภาวะของความโศกได้อย่างกระจ่างชัด นอกจากนี้ยังมีการใช้คำแสดงอาการกลั้นน้ำตาไว้ เช่น “กลั้นน้ำตาไว้มิได้ก็ร้องไห้ปริทวนการ ไม่อาจกลั้นพระอัสสุชลไว้ได้ กลั้นน้ำพระเนตรไว้มิได้” ฯลฯ แม้ตัวละครจะพยายามกลั้นความโศกไว้เพียงใด น้ำตาซึ่งเป็นเครื่องแสดง ความโศกก็ยังงไหลลลุดออกมาอยู่เสมอ การใช้คำที่แสดงให้เห็นอาการกลั้นน้ำตาจึงทำให้ผู้อ่าน เกิดความรู้สึกสงสารและเห็นใจในความอดทนอดกลั้นยอมรับทุกข์โศกของตัวละคร จนทำให้เกิด อารมณ์สะเทือนใจต่อความโศกที่ตัวละครพยายามกลั้นไว้แต่ก็กลั้นไว้มิได้ การใช้คำแสดงอาการ ร้องไห้จึงเป็นคำที่มีการใช้มากที่สุดและโดดเด่นมากของกลวิธีการใช้คำเพื่อแสดง ความโศกใน *ปัญญาสาตก*

ลักษณะเด่นของการใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์เพื่อนำเสนอความโศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจใน *ปัญญาสาตก* คือ การใช้ความเปรียบ เนื่องจากความโศกเป็นความรู้สึกที่เป็นนามธรรม ซึ่งยากจะเข้าใจได้ว่าความโศกที่เกิดขึ้นกับตัวละครนั้นมีมากน้อยเพียงใด หากผู้แต่งกล่าวขึ้นลอยๆ ว่าตัวละครกำลังมีความทุกข์ ความโศกเศร้า ผู้รับสารคงจินตนาการไม่แจ่มชัดและไม่เกิดอารมณ์สะเทือนใจคล้ายตาม หรือมีอารมณ์ความรู้สึกร่วมไปกับตัวละครตามที่ผู้แต่งต้องการได้ ผู้แต่งจึงนำความเปรียบมาใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรมให้เกิดเป็นภาพขึ้น ในใจผู้อ่านให้ชัดเจนขึ้น การนำเสนอความโศกด้วยการใช้ความเปรียบเป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่เด่นที่สุดใน *ปัญญาสาตก* ความเปรียบที่พบใน *ปัญญาสาตก* เป็นการเปรียบเทียบความโศกกับสิ่งต่าง ๆ ดังนี้ เปรียบกับการพลัดพรากจากกันของสัตว์ การหมดสิ้นไปหรือการถูกทำลายของธรรมชาติ การสูญเสียอวัยวะ การสิ้นชีวิต การถูกทำร้าย อาการไม่ปกติของมนุษย์ เปรียบความทุกข์ในปัจจุบันกับความทุกข์ในอดีต และการใช้ความเปรียบซ้อนกันหลายครั้ง

ลักษณะเด่นของการใช้ความเปรียบเพื่อนำเสนอความโศกใน *ปัญญาสาตก* ที่เป็นลักษณะเฉพาะและใช้มากใน *ปัญญาสาตก* คือ การใช้ความเปรียบซ้อนกันหลายครั้ง ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบความรู้สึกโศกเศร้าของตัวละครในขณะใดขณะหนึ่ง หรือในเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่ง โดยเปรียบเทียบกับรูปธรรมต่าง ๆ ต่อเนื่องกันมากกว่า ๑ ครั้ง อาจเป็น ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง หรือ ๔ ครั้ง โดยเปรียบกับรูปธรรมที่ต่างกันไป ดังตัวอย่าง เรื่อง *สุทธสาตก* เมื่อพระสุทธนกลับจากการรบแล้วไม่พบมโนห์รา พระองค์เศร้าโศกเสียใจมาก มีการกล่าวเปรียบเทียบความโศกกับสิ่งต่าง ๆ ไปถึง ๓ ชั้น ดังความว่า

...เมื่อพระสุธนกุมารได้สดับเหตุคังนั้น มีพระหฤทัยเสียวสั่นราวกับว่าจะแตกออกทันที เสด็จไปทอดพระเนตรนิเวศนฐานอันเจียบสงัดคังป่าช้า พระองค์ไม่สามารถดำรงพระกายาไว้ได้ ถึงสภาวะสลบลงโดยทันใด อุบมัยเหมือนมีบุคลลมาตัดพระบาทให้ขาดไปทั้งสองข้างฉะนั้น...

(สุธนชาดก: ๓๘)

ตัวอย่างข้างต้นมีการนำเสนอความเปรียบเทียบกัน ๓ ครั้ง คือ ครั้งที่ ๑ กล่าวเปรียบเทียบความรู้สึกโศกเศร้าของพระสุธนที่ทราบข่าวการจากไปของนางมโนห์รากับการแตกทำลายไปของใจ ใจเป็นอวัยวะที่สำคัญ ซึ่งแสดงให้เห็นว่านางมโนห์ราสำคัญต่อพระสุธนมาก การที่นางจากไปทำให้ใจของพระองค์แตกทำลายได้ การเปรียบเทียบครั้งที่ ๒ เปรียบสถานที่ที่นางมโนห์ราเคยอยู่กับความเจียบของป่าช้า ซึ่งสร้างความรู้สึกลัวว่าแห้ว ว่างเวง และเดียวดายของพระสุธนที่หานางมโนห์ราในที่ที่นางเคยอยู่ไม่พบ การเปรียบเทียบนี้สร้างความรู้สึกลัวโศกจากการพลัดพรากนี้ให้แจ่มชัดขึ้นในใจของผู้อ่าน นอกจากความเปรียบเทียบทั้งสองครั้งนี้จะช่วยกันสร้างความเข้มข้นทางอารมณ์มากแล้วนั้นยังมีความเปรียบเทียบที่ ๓ ในเหตุการณ์เดียวกันอีก โดยเปรียบเทียบความโศกเศร้าครั้งนี้กับการสูญเสียอวัยวะ คือ เท้าทั้งสองข้าง ซึ่งยังเป็นการเน้นย้ำว่านางมโนห์ราสำคัญต่อชีวิตพระสุธนมาก นอกจากใจที่แตกทำลายไปแล้ว ยังเหมือนกับขาขาด ๒ ข้าง ชีวิตของพระสุธนคงดำเนินต่อไปไม่ได้หากไม่มีนางมโนห์รา การใช้ความเปรียบเทียบถึง ๓ ครั้งดังกล่าวจึงทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจต่อความโศกเศร้าของตัวละครได้เป็นอย่างดี

กลวิธีการใช้ความเปรียบเทียบกันทำให้ความโศกที่ต้องการเปรียบนั้นมีความสมบูรณ์ชัดเจนยิ่งขึ้น กลวิธีดังกล่าวสร้างภาพแห่งความโศกเศร้าที่ซ่อนเข้าไปในจิตใจผู้อ่าน จนเร้าอารมณ์ผู้อ่านให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจไปกับความโศกเศร้าที่ตัวละครประสบได้มากขึ้น กลวิธีการใช้ความเปรียบใน *ปัญหาสาชดก* ทำให้สิ่งที่เป็นนามธรรมคือความโศกเกิดขึ้นเป็นภาพที่กระจ่างชัดในใจของผู้อ่าน จนผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจได้ง่ายขึ้น ความเปรียบจึงเป็นการใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ที่สร้างพลังให้แก่ถ้อยคำในการสื่อสารความคิดและอารมณ์ได้ดีซึ่งยิ่งขึ้น การใช้ความเปรียบใน *ปัญหาสาชดก* จึงเป็นการสร้างสุนทรียภาพแก่วรรณคดีพุทธศาสนาเพื่อให้วรรณคดี พุทธศาสนาสามารถสื่อสารคติธรรมทางพุทธศาสนาไปสู่ผู้อ่านได้อย่างมีพลังและกระตุ่นและปลุกเร้าจิตสำนึกผู้อ่านให้เข้าใจคติธรรมทางพุทธศาสนาได้ดีซึ่งขึ้น

กลวิธีทางวรรณศิลป์อีกกลวิธีหนึ่งที่ทำให้ความโศกได้รับการนำเสนออย่างโดดเด่นคือ กลวิธีการบรรยายและพรรณนาความโศก ดังต่อไปนี้ การบรรยายและพรรณนากริยาอาการเศร้าโศกที่มากกว่าปกติ การบรรยายและพรรณนาถึงความโศกในปัจจุบันกับความสุขในอดีต การบรรยาย

และพรรณานาบุคคลที่รักทีละส่วน การบรรยายและพรรณานาความ โศกของคนจำนวนมาก การบรรยายและพรรณานาความ โศกด้วยการกล่าวโทษกรรม การบรรยายและพรรณานาความ โศกด้วยการเล่าเรื่องราวความ โศกซ้ำอีกครั้ง กลวิธีการบรรยายและพรรณานาความ โศกที่ปรากฏมากที่สุดคือการบรรยายและพรรณานาความ โศกในปัจจุบันกับความสุขในอดีต ซึ่งเป็นการพรรณนาถึงความรู้สึกและเรื่องราวในทางที่ดีที่ตัวละครเคยได้รับมาในอดีต อันขัดแย้งกับความรู้สึกทางไม่ดี และเรื่องราวความทุกข์ยากที่ตัวละครประสบในปัจจุบัน ภาพความสุขในอดีตกับภาพความทุกข์ โศกในปัจจุบันได้รับการนำเสนอพร้อม ๆ กัน ในขณะที่ตัวละครกำลังประสบความทุกข์ในปัจจุบัน ดังตัวอย่าง เรื่อง *สีโสรชาดก* พระเจ้าสีโสรราชบ้นเพื่อรำพันถึงความสุขในเรื่องที่นอนและอาหาร การกินที่ตนเคยได้รับเมื่ออยู่ในวังกับการนั่งกินอาหารเพียงผู้เดียวบนพื้นดินกลางป่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ดังความว่า

... ใ้อัตัวเราเคยอยู่ในบุรีประกอบด้วยความสุขสำราญ เมื่อยามเสวยก็เสวย พระกระยาหารในสุวรรณภษณัณ ขามเมื่อไสยาสน์ก็บรรทมเหนือพระแท่น ในห้องบรรทมอันปูลาดด้วยสุขุมพัตรเป็นปัจจุรณ์ มีสัมผัสอันนิ่มอ่อน นามาสซึ่งความสุขสำราญ เมื่อยามนั่งก็นั่ง ณ สถานที่บัลลังก์อันประเสริฐ แวดล้อมไปด้วยเสนามาตย์ราชบริพาร มาบัดนี้เรามีได้มีอาหารอันใด อันหนึ่งบริ โภคเลย ต้องเสวยทุกขเทวนาหิวกระหาย เมื่อยามนอนก็ต้องนอนเหนือใบไม้ลาดบนปฐพีคด เมื่อยามนั่งก็ต้องนั่งได้มณฑลคั่นนิโครธ เอกากายมีแต่อาชามาเป็นสหายอยู่ตัวเดียวเท่านั้น กับมีแสงจันทร์โอสภาสสว่างต่างประทีปชวลา และมีเสียงสกุณาปีกษาต่างดนตรี ใ้อัความทุกข์ใน ครั้งนี้เป็นอย่างยิ่ง...

(สีโสรชาดก: ๕๗๗)

ตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น มีการบรรยายและพรรณนาภาพความสุขสบายที่ตัวละครเคยได้รับในอดีตซึ่งส่วนใหญ่คือความสุขสบายจากการใช้ชีวิตอยู่ในวัง ไม่ว่าจะเป็นความสุขสบายในเรื่องที่อยู่ ที่นอน อาหารการกิน การแต่งกาย การเดินทาง การมีข้ารับใช้หรือมีผู้แวดล้อมจำนวนมาก ซึ่งเป็นความสุขสบายที่ต่างจากสภาพในปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงแตกต่างไปจากในอดีต เช่น ต้องนอนอยู่ในป่า ไม่มีที่นอนมีแต่พื้นดิน พื้นกระดาน ใบไม้รองนอน เครื่องแต่งกายเออะไปด้วยฝุ่น การกินอาหารต้องกินแต่ผลไม้ ต้องอยู่เพียงลำพังไม่มีใครอยู่เคียงข้าง ต้องเดินทางเองด้วยเท้า ฯลฯ สภาพปัจจุบันดังกล่าวนี้อัสร้าง ความทุกข์ โศกทั้งทางกายและทางจิตใจแก่ผู้ที่ประสบเหตุ การนำ

ความสุขในอดีตและความทุกข์ในปัจจุบันมาคู่กันเช่นนี้เป็นการใช้กลวิธีการสร้างความขัดแย้งให้ผู้อ่านรับรู้ความรู้สึกที่เป็นสุขและเป็นทุกข์ร่วมกัน แต่ในปัจจุบันตัวละครกำลังรู้สึกทุกข์โศกมากมา การบรรยายความสุขในอดีตร่วมด้วยจึงเป็นการเน้นย้ำความโศกที่ตัวละครประสบอยู่หรือรู้สึกอยู่นั้นให้โดดเด่นขึ้นและให้รู้สึกอาลัยอารมณ์ความสุขที่เคยได้รับ การสร้างความขัดแย้งจึงเป็นกลวิธีกระตุ้นเร้าอารมณ์ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี การที่*ปัญญาสาคร*นำเสนอกลวิธีการนำเสนอภาพความสุขในอดีตคู่กับภาพความโศกในปัจจุบันไว้อย่างโดดเด่นในหลายเรื่อง เพื่อให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจจนเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจในคติธรรมเรื่อง ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง

การที่*ปัญญาสาคร*ประสบความสำเร็จในการนำเสนอความโศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่านเพื่อการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนานั้น เนื่องจากองค์ประกอบทางวรรณศิลป์ของการเป็นวรรณคดีของ*ปัญญาสาคร*ในเรื่องการสร้างสุนทรียภาพด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์ *ปัญญาสาคร*ใช้ภาษาวรรณศิลป์เป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างสุนทรียภาพแก่ผู้อ่าน กวีใช้ถ้อยคำที่มีพลังเพื่อมุ่งเน้นการสร้างภาพและสร้างอารมณ์สะเทือนใจ ซึ่งจะช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจสารที่กวีต้องการสื่ออย่างลึกซึ้ง การใช้ภาษาเพื่อมุ่งสื่ออารมณ์และความรู้สึกอันเป็นลักษณะสุนทรียภาพนี้ถือเป็นลักษณะสากลของกลวิธีทางวรรณศิลป์ ดังที่ สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา (๒๕๔๗ : ๒) กล่าวว่า

...ลักษณะอันเป็นสากลของภาษาวรรณศิลป์ คือ การใช้ภาษาเพื่อมุ่งสื่อ 'อารมณ์' และ 'ความรู้สึก' อันเป็นลักษณะของภาษาวรรณคดีของทุกชาติ กลวิธีการสร้างอารมณ์ความรู้สึกนั้นเกิดจากการพรรณนารายละเอียดอย่างประณีตพิสดาร หรือการใช้สัญลักษณ์กล่าวแทนความคิด ความรู้สึกหรือความหมายที่ไม่สามารถอธิบายอย่างประณีตลึกซึ้งได้จากภาษาปกติ...

บทบาทของกลวิธีทางวรรณศิลป์ด้านการใช้คำ ความเปรียบ การบรรยายและพรรณนาความโศกใน*ปัญญาสาคร*จึงสัมพันธ์กับลักษณะสุนทรียภาพในภาษา เนื่องจากสุนทรียภาพเป็นเรื่องของคุณภาพแห่งศิลปะซึ่งเป็นเครื่องมือสื่อสารที่เราสัมผัสทางอารมณ์ผู้อ่าน ใน*ปัญญาสาคร*ใช้ภาษาที่มีสุนทรียะจึงเป็นภาษาวรรณศิลป์ที่มีบทบาทในการสื่อสารตามวัตถุประสงค์ของกวีผู้สร้างงานเลือกสรรถ้อยคำเพื่อแสดงความนึกคิดและอารมณ์ที่สอดคล้องกันและแสดงออกอย่างมีพลังจนสามารถกระทบใจผู้อ่านได้ ดังนั้น ความโศกใน*ปัญญาสาคร*ซึ่งนำเสนอด้วยกลวิธีการแต่งและกลวิธีทางวรรณศิลป์ด้านการใช้คำ ความเปรียบ การบรรยายและพรรณนาความโศก ซึ่ง

เป็นการแสดงออกทางศิลปะคำประพันธ์ได้อย่างงาม *ปัญญาสาตก* ในฐานะวรรณคดีพุทธศาสนา ปรากฏคุณค่าทางอารมณ์ที่ประณีตงดงาม จนกระทบอารมณ์ผู้อ่านอันนำไปสู่การยกระดับจิตใจได้อย่างแยบคาย

ความโศกใน *ปัญญาสาตก* เป็นอารมณ์ที่โดดเด่นและสัมพันธ์กับการสอนผู้อ่านให้รับรู้ และเข้าใจในคติธรรมทางพุทธศาสนา ทุกครั้งที่ความโศกปรากฏขึ้นในเรื่องจึงเป็นโอกาสให้ผู้แต่ง สอดแทรกการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนา ซึ่งสอนซ้อนกันถึง ๒ ชั้น คือชั้นที่ ๑ สอน โดยให้ ผู้อ่านรับรู้เรื่องราวความเป็นไปและความทุกข์โศกจากชีวิตของตัวละครที่เป็นตัวแทนชีวิตมนุษย์ เป็นการจำลองชีวิตมนุษย์มาตีแผ่ให้ผู้อ่านรับรู้ในทุกแง่มุม จนผู้อ่านเห็นตัวอย่างชีวิตที่รู้เห็นความ เป็นไปว่าเพราะเหตุใดตัวละครเหล่านั้นจึงทุกข์โศก ทำอย่างไรจึงจะพ้นไปจากความทุกข์โศกการ ได้เห็นตัวอย่างจากชีวิตอันทุกข์โศกของตัวละครจึงเป็นการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนาวิธีหนึ่ง การสอนในชั้นที่ ๒ คือ ในขณะที่ตัวละครกำลังประสบภาวะโศกก็เป็นช่วงจังหวะให้ผู้แต่ง สอดแทรกคติธรรมทางพุทธศาสนาเข้าไปโดยตรง ส่วนใหญ่จะนำเสนอผ่านคำสอนของพระ โภทิสัตว์ซึ่งเป็นตัวละครเอกของเรื่อง ทำให้ผู้อ่านเกิดความเชื่อ ความเข้าใจในคติธรรมที่เรื่อง ต้องการสอนอย่างชัดเจน

คำถามงานวิจัยข้อสุดท้ายคือ อารมณ์สะท้อนใจที่เกิดขึ้นทำให้ผู้อ่านตระหนักรู้และเข้าใจ ในคติธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องใดบ้าง คำตอบของคำถามนี้คือ ความโศกซึ่งสร้างอารมณ์สะท้อน ใจใน *ปัญญาสาตก* มีความสัมพันธ์กับการสื่อคติธรรมทางพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ๓ ประการ คือ การสอนคติธรรม เรื่อง กฎแห่งกรรม การสอนคติธรรม เรื่อง ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของทุกสรรพ สิ่ง และการสอนคติธรรม เรื่อง การบำเพ็ญทาน คติธรรมแต่ละประการกล่าวโดยสรุปได้ดังต่อไปนี้

การสอนคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรม แบ่งออกเป็น ๒ แนวทางคือ แนวทางที่หนึ่งการสอน ให้ตระหนักรู้และเข้าใจในอกุศลกรรมเพื่อให้เกิดความเกรงกลัวต่อการทำกรรมชั่วหรือการทำบาป ความเกรงกลัวต่อการทำกรรมชั่วที่ปรากฏชัดใน *ปัญญาสาตก* คือความเกรงกลัวต่ออกุศลกรรม ที่ทำในอดีต ซึ่งได้รับการนำเสนอผ่านกลวิธีการบรรยายและพรรณนาความโศกผ่านการกล่าวโทษ กรรม และกลวิธีการสร้างเรื่องด้วยการกล่าวถึงเหตุแห่งการพลัดพรากมาจากกรรมในอดีต ซึ่งเล่า ด้วยนิทานซ้อนขึ้นมา นิทานที่เล่าซ้อนมานั้นแสดงพฤติกรรมของตัวละครที่ทำผิดเพียงน้อยนิดด้วยความไม่ตั้งใจบ้าง ด้วยความไม่เจตนาบ้าง เช่น การวิกน้ำหยอกสามเณรเล่นจนสามเณรตกใจ การ นำลูกนกมาเล่นด้วยความไร้เดียงสา การนำสัตว์มาขว้างเล่น เป็นต้น แต่กรรมแม้เพียงน้อยนิดใน อดีต กลับส่งผลต่อความทุกข์โศกอันหนักหนาสาหัสที่ตัวละครได้รับในปัจจุบัน การนำเสนอเหตุ แห่งความโศกด้วยกรรมในอดีตจึงเป็นกลวิธีการสร้างอารมณ์สะท้อนใจให้ผู้อ่านรู้สึกเกรงกลัวต่อ การทำบาป แนวทางที่ ๒ คือ การสอนให้ตระหนักรู้และเข้าใจในกุศลกรรมเพื่อให้เกิดความศรัทธา

และต้องการทำกรรมคืออย่างยิ่งใหญ่ ตัวละครใน*ปัญญาสาตก*มักเผชิญเคราะห์กรรมต่าง ๆ ตลอดทั้งเรื่อง มีเหตุให้ต้องพลัดพรากจากบุคคลอันเป็นที่รักตลอดทั้งเรื่อง แต่ไม่ว่าตัวละครเหล่านั้นจะประสบความสำเร็จเพียงใด ก็ยังคงมุ่งมั่นกระทำความดีอย่างยิ่งใหญ่ อีกทั้งเป็นผู้มุ่งมั่น และศรัทธาในการทำกรรมอย่างไม่ลดละ ยังคงเทิดคุณค่าของความดีงามทั้งทางกาย วาจา ใจ ไว้สูงเหนือสิ่งอื่น อย่างสม่ำเสมอตลอดทุกช่วงชีวิต ไม่มีอุปสรรคใดที่จะบั่นทอนหรือทำลายคุณความดีที่ตัวละครมุ่งมั่นกระทำได้เลยแม้แต่น้อย แม้ทุกขภัยที่เผชิญจะหนักหนาจนชีวิตแทบหาไม่ ตัวละครยังคงเชื่อมั่นว่าคุณความดีที่ตนเพียรกระทำย่อมส่งผลดีต่อตนเอง ซึ่งแสดงให้เห็นแนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรมในทางฝ่ายกุศลกรรมมาก การตระหนักรู้และเข้าใจในกุศลกรรมมี ๓ ประการ ได้แก่ ความกตัญญู ความมานะพยายาม และเมตตาธรรม ผู้อ่านตระหนักรู้และเข้าใจกุศลกรรมดังกล่าวได้จากกลวิธีการคลี่คลายความโศกด้วยการเสียดสละชีวิตเพื่อตายแทนบิดามารดา ด้วยการมุ่งมั่นทำดีของตัวละคร ด้วยการได้รับความช่วยเหลือจากผู้อื่น การนำเสนอชีวิตตัวละครภายใต้เหตุการณ์แห่งการพลัดพรากอันแสดงทั้งผลกรรมไม่ดีจากในอดีตและผลกรรมดีในปัจจุบัน ตัวละครเหล่านี้เป็นการจำลองชีวิตของมนุษย์ที่เกิดแก่เจ็บตายและเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ การนำเสนอความโศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่าน*ปัญญาสาตก*แทบทุกเรื่องจึงมุ่งให้ผู้อ่านเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องกฎแห่งกรรมอย่างลึกซึ้งซึ่งมากกว่าคติธรรมเรื่องอื่น ๆ

การสอนคติธรรมเรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง ใน*ปัญญาสาตก*นำเสนอความโศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่านเพื่อให้ผู้อ่านตระหนักรู้และเข้าใจในคติธรรม เรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง ด้วยกลวิธีการสร้างเหตุการณ์การพลัดพราก ซึ่งเป็นเหตุการณ์การพลัดพรากที่ปรากฏซ้ำแล้วซ้ำอีกในนิทานหลายเรื่องใน*ปัญญาสาตก* ในนิทานเรื่องหนึ่ง ๆ ก็ปรากฏเหตุการณ์การพลัดพรากหลายครั้งหลายหน ขณะตัวละครพบกันก็มีเหตุที่ไม่คาดฝันเกิดขึ้นจนทำให้ตัวละครที่กำลังอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุขต้องพลัดพรากจากกัน เมื่อพลัดพรากจากกันก็มีเหตุให้ได้กลับมาพบกันอีก แต่เป็นการกลับมาพบกันเพื่อที่จะพรากจากกันอีกครั้งหนึ่ง จึงเป็นการพบแล้วพราก พรากแล้วพบอีก สลับกันไปเช่นนี้ เป็นสังขารที่มนุษย์จะต้องเรียนรู้ว่าการพบและการพรากจากกันไม่ใช่สิ่งที่ควบคุมได้ เป็นไปเองตามกฎแห่งกรรมที่ตนทำไว้ หากเกิดขึ้นกับชีวิตก็ให้ทำความเข้าใจว่าการเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นธรรมดาของโลกที่ไม่มีสิ่งใดอยู่จริงยั่งยืนเที่ยงแท้ถาวร สัมพันธภาพของมนุษย์ก็เฉกเช่นเดียวกัน ล้วนเปลี่ยนแปลงและแปรผันไปได้ตลอดเวลา ความเข้าใจในการพลัดพรากนี้จะนำผู้อ่านไปสู่ความเข้าใจในความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่งได้

การสอนคติธรรมเรื่องการทำเพียรพยายาม ใน*ปัญญาสาตก*มีการใช้กลวิธีนำเสนอความโศกด้วยการสร้างเหตุการณ์การพลัดพรากจากกันด้วยความตายอันเนื่องมาจากการสละชีวิตเป็นทาน

ของพระโพธิสัตว์ และกลวิธีการนำเสนอภาวะ โสภ (โศกะ) ร่วมกับภาวะความมุงมั่น (อุคสาหะ) ที่มีต่อการบำเพ็ญทานของพระโพธิสัตว์ กลวิธีดังกล่าวได้สร้างอารมณ์สะท้อนใจแก่ผู้อ่านจนเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจในคติธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องการบำเพ็ญทาน ว่าเป็นการกระทำกรรมดีอันยิ่งใหญ่และเป็นสิ่งที่ควรปฏิบัติ การนำเสนอเรื่องราวที่พระโพธิสัตว์กระทำการบริจาคทานอย่างยิ่งใหญ่ มิได้เพียงบริจาคสิ่งของ อาหาร เพื่อเป็นทานเท่านั้น แต่มีการบริจาคบุตร ภรรยา ส่วนต่างๆ ของร่างกายตนและชีวิต ซึ่งเป็นการกระทำที่ต้องใช้ทั้งความกล้าหาญและความมุงมั่นมาก ในความมุงมั่นเป็นเป้าหมายในการบำเพ็ญทานอย่างยิ่งใหญ่ของพระองค์ก็เพื่อให้บุคคลอื่นพันทุกซ์ และตั้งมั่นในการบรรลुพระโพธิญาณอันประเสริฐในภายภาคหน้า คติธรรมเรื่องการบำเพ็ญทานของพระโพธิสัตว์ใน*ปัญญาสาตก*ยังสัมพันธ์เชื่อมโยงกับคติธรรมเรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง ซึ่งนำพาผู้อ่านไปสู่การไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งอันเป็นสมมุติทั้งปวงบนโลกนี้ การบำเพ็ญทานเป็นการละซึ่งสิ่งที่เคยยึดมั่นถือมั่นว่ามีตัวตน เมื่อเลิกยึดมั่นถือมั่นได้ ก็กระทำการบริจาคทานได้แม้แต่ร่างกายและชีวิตตนก็บริจาคให้ได้เพราะร่างกายนั้นไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่จริง และหากการบริจาคนี้ยังประโยชน์แก่ผู้อื่นก็เป็นสิ่งที่สมควรทำ การเข้าใจในคติธรรมเรื่องการบำเพ็ญทานนี้เป็นการกระตุ้นผู้อ่านให้เข้าใจคติธรรมเรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนร่วมกันไปด้วย ซึ่งจะนำพาผู้อ่านให้เกิดปัญญาใน ๒ ระดับ ระดับเบื้องต้นคือ ผู้อ่านตระหนักรู้ว่าการทำทานเป็นการเรียนรู้การรู้จักให้และการแบ่งปันต่อผู้อื่นอันจะนำประโยชน์มาสู่ทั้งผู้รับและผู้ให้ ระดับเบื้องสูงคือผู้อ่านเกิดการตระหนักรู้จนละเลิกต่อความยึดมั่นถือมั่นทั้งปวง ทำให้จิตใจเข้าสู่ความสงบสุข อันเป็นแนวคิดสำคัญอันสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้

คติธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ นำพาผู้อ่านให้เกิดความเข้าใจพุทธธรรมในระดับเบื้องต้น คือ ความเกรงกลัวต่อการทำบาป เกิดความศรัทธาในการทำความดี เกิดความเข้าใจว่าทุกสรรพสิ่งล้วนเป็นอนิจจัง เปลี่ยนแปลง และสูญสลายไปได้ตลอดเวลา ความเข้าใจนี้นำพาผู้อ่านไปสู่ความเข้าใจพุทธธรรมในระดับสูงคือ การไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งก่อให้เกิดความสุขสงบ เกิดปัญญา และอาจนำพาไปสู่ความหลุดพ้นจากสังสารวัฏ อันเป็นอุดมคติสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้

กล่าวโดยสรุป ผลการวิจัยสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของความ โสภที่ปรากฏใน*ปัญญาสาตก*กว่ามีเพียงเพื่อทำให้ผู้อ่านเกิดความ โสภเศร้าตามตัวละคร ไปด้วยเท่านั้น แต่ความ โสภนั้นก็กลับนำพาผู้อ่านไปสู่ความสงบสุขในทางธรรม เข้าใจหลักธรรมะต่าง ๆ ตามที่เรื่องนำเสนอ ทำให้ผู้อ่านพิจารณาและทำความเข้าใจกับความทุกซ์ โสภที่ปรากฏขึ้นในชีวิตว่า ความทุกซ์ โสภนั้นเป็นบททดสอบสำหรับความเข้าใจชีวิตและเข้าใจในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้ามากขึ้น ความ โสภที่สร้างอารมณ์สะท้อนใจใน*ปัญญาสาตก*จึงทำหน้าที่กระตุ้นและปลุกเร้าจิตสำนึกผู้อ่านให้เข้าใจในคติธรรมทางพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี ความ โสภที่สร้างอารมณ์สะท้อนใจแก่ผู้อ่านจึงทำให้

ปัญญาสาตกในฐานะวรรณคดีพุทธศาสนาได้แสดงคุณค่าของความเป็นวรรณคดีที่มีคุณค่าต่อ
 อารมณ์ผู้อ่านและนำพาอารมณ์ผู้อ่านไปสู่การยกระดับจิตใจให้เกิดเข้าใจอันดีและลึกซึ้งในคติธรรม
 ทางพุทธศาสนา ปัญญาสาตกจึงทำหน้าที่ของวรรณคดีพุทธศาสนาที่ต้องการสื่อสารอุดมคติสูงสุดใน
 ในทางพุทธศาสนาคือการพ้นไปจากความทุกข์ได้อย่างชัดเจน

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาอารมณ์สะท้อนใจในวรรณคดี ยังมีประเด็นที่น่าสนใจอีกหลายประเด็น เช่น
 องค์ประกอบของอารมณ์สะท้อนใจที่ประกอบด้วย ผู้สร้าง ตัวบท และผู้อ่าน ทั้ง ๓ องค์ประกอบนี้
 เป็นทั้งปัจจัยภายในและภายนอกตัวบทวรรณคดี ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าสนใจ โดยเฉพาะวรรณคดีพุทธ
 ศาสนาที่ปรากฏผู้แต่งอย่างชัดเจน มีข้อสังเกตว่าได้ปรากฏอารมณ์สะท้อนใจในตัวบทอยู่หลาย
 เรื่อง เช่น ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก กุมารคำฉันท์ จันทกนิพนธ์คำฉันท์ ฯลฯ จึงน่าจะศึกษา
 วรรณคดีพุทธศาสนาในด้านองค์ประกอบของอารมณ์สะท้อนใจที่สัมพันธ์กับการสอนคติธรรม
 ทางพุทธศาสนา อันจะทำให้เห็นบทบาทของอารมณ์สะท้อนใจในวรรณคดีพุทธศาสนาที่มี
 ความสัมพันธ์กับสังคมได้อย่างลึกซึ้งอีกแนวทางหนึ่ง

นอกจากนี้ผู้วิจัยเห็นว่า นักวิชาการหลายคนศึกษาค้นคว้าและตั้งสมมุติฐานว่า ปัญญาสา
 ตกเป็นต้นเค้าของวรรณคดีไทยหลายเรื่อง เช่น สมุทรโฆษคำฉันท์ บทละครเรื่องสังข์ทอง
 บทละครเรื่องควาวิ เสือ โคคำฉันท์ พระรถคำฉันท์ สุธนคำฉันท์ เทวัญคำกาพย์ สุริยคราส-
 จันทคราส ฯลฯ จึงน่าจะศึกษาวิจัยว่าเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงประเภทของวรรณคดี จากวรรณคดีพุทธ
 ศาสนาไปเป็นวรรณคดีประเภทอื่น เช่น วรรณคดีบทละคร ฯลฯ แล้ว วรรณคดีเหล่านี้ยังคงสื่อสาร
 แนวคิดสำคัญทางพุทธศาสนาอีกหรือไม่อย่างไร และสื่อสารแนวคิดพุทธศาสนาด้วยกลวิธีใด
 อันจะทำให้เข้าใจบทบาทของวรรณคดีที่มีคุณค่าต่อการยกระดับจิตใจด้านคุณธรรมและศีลธรรม
 ของผู้อ่าน